

«Importantes descubrimentos
arqueolóxicos en Arteixo». *In Memoriam*:
**Gravados rupestres no concello
de Arteixo (A Coruña)**

GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DE TRASANCOS*

Sumario

Neste artigo queremos facer un sentido homenaxe ó Profesor e Investigador D. Luís Monteagudo García recuperando e redescubriendo un grupo de petroglifos prehistóricos e históricos por el publicados nun xornal no ano 1950, ó tempo que presentamos outros gravados rupestres dos que tivemos coñecemento no concello de Arteixo (A Coruña).

Abstract

In this article, we would like to make a sincere tribute to the Professor and Researcher D. Luís Monteagudo García recovering and rediscovering a group of prehistoric and historical petroglyphs published by him, in a journal in 1950, at the same time we present other rock engravings of which we had knowledge in Arteixo (A Coruña).

I- INTRODUCCIÓN

Con este título o ilustre arqueólogo e profesor don Luís Monteagudo García¹ relataba un paseo realizado o 10 de setembro de 1950, que foi publicado cinco días despois no xornal *La Voz de Galicia*. Dende hai xa varios anos coñecemos este artigo directamente da man do noso querido profesor don Luís con quen algúns membros da nosa Asociación mantivemos unha estreita relación.

O traballo que se nos presentaba era moi atractivo: tratábase de intentar redescubrir un pequeno anaco da arqueoloxía galega e comprobar o seu estado. Do relato que fai don Luís, centrámonos nos gravados rupestres, xacementos que a nosa Asociación leva publicando dende hai máis de vinte anos nos concellos de Ferrol, Cabanas, Monfero, Vilarmaior, Irixoa e Coirós². E que na actualidade temos localizados noutros concellos como Paderne, Aranga e Oza-Cesuras. Xeograficamente había un espazo baleiro, xa que os petroglifos máis próximos inventariados dos que temos constancia localízanse en Malpica - Corme. Atopámonos pois ante o reto de constatar e localizar gravados rupestres pertencentes ó denominado Grupo Atlántico entre a zona de Coirós e Malpica, porque se

---

* A Asociación Cultural «Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos» constituíuse en Ferrol en 1991, e ten por fins a investigación, inventariado, divulgación e preservación do patrimonio histórico-arqueolóxico.

¹ No momento da publicación deste artigo, don Luís Monteagudo García, ós 98 anos de idade, faleceu no seu domicilio da Plz. de Belvís (Santiago de Compostela), onde tantas tardes mantivemos con el xuntanzas científicas. Investigador incansable, mestre e sobre todo amigo, descanse en paz.

² GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DE TRASANCOS (2003): «Gravados rupestres na comarca do Baixo Eume». *Anuario Brigantino*, nº 26, páxs. 51-76; G.A.T.T. (2008): «O Monte da Calvela: unha estación rupestre singular no concello de Vilarmaior», *Anuario Brigantino*, nº 31, páxs. 11-32; G.A.T.T. (2009): «Novos gravados rupestres nas parroquias de Torres e Vilamateo - Concello de Vilarmaior- (I)», *Anuario Brigantino*, nº 32, páxs. 11-30; G.A.T.T. (2011): «Novos gravados rupestres nas parroquias de Vilarmaior, Torres e Vilamateo - Concello de Vilarmaior- (II)», *Anuario Brigantino*, nº 34, páxs. 27-46; G.A.T.T. (2012): «Gravados rupestres no concello de Irixoa (A Coruña)», *Anuario Brigantino*, nº 35, páxs. 11-24; G.A.T.T. (2016) «Gravados rupestres no Concello de Monfero (A Coruña)», *Anuario Brigantino*, nº 39, páxs. 11-26.

ben é certo que existen gravados en concellos como Cambre, Carral, Culleredo e mesmo na Coruña, non deixan de ser pedras con cazoletas, de difícil adscrición cronolóxica ou, como os que rodean a Torre de Hércules, de clara orixe histórica.

As preguntas que nos fixemos foron: continúan existindo?, cal é o seu estado de conservación? A primeira sorpresa foi que despois da consulta das canles oficiais (PXOM do concello de Arteixo e Inventario da Dirección Xeral de Patrimonio) ningún dos xacementos estaba catalogado e nin sequera figuran como referencia. Será que o artigo do xornal caeu no esquecemento? A xulgar polas consultas realizadas por internet non é así, xa que o artigo, total ou parcialmente, está reproducido en blogs de ámbito arqueolóxico e de ámbito local³. Está claro que o paseo que fixera don Luís é coñecido. Isto levounos a pensar que se os xacementos non están catalogados nin amparados pola lei despois de tantos anos, sería pola súa desaparición. Era unha posibilidade e con esa premisa afrontamos o presente traballo.

Como era lóxico, o primeiro que fixemos foi consultar co noso querido profesor. Pouco máis nos puido aportar sobre o artigo, agás algúns debuxos orixinais e mesmo unha foto realizada en 1950. Tamén nos proporcionou datos sobre outra excursión que realizou en 1981 polas terras de Pastoriza, Arteixo e Loureda, que tamén recolleemos neste artigo. O tempo foi pasando e a nosa Asociación foi realizando varios traballos sobre a arte rupestre no NL da provincia da Coruña. Pero unhas veces por falta de tempo e outras pola zona xeográfica, un pouco apartada do noso ámbito de actuación, fomos aparcando o traballo sobre os petroglifos de Arteixo. Agora, cando xa non está don Luís, quixemos recuperar estes xacementos publicados hai 67 anos.

II-SITUACIÓN XEOGRÁFICA

O concello de Arteixo conta na actualidade cunha extensión de case 96 km² e está delimitado administrativamente ó L polos concellos de A Coruña e Culleredo, ó S e O co da Laracha. Arteixo está dividido en trece parroquias, de NL a SO: San Martiño de Suevos, Santa María de Pastoriza, San Tirso de Oseiro, Santo Estevo de Morás, Santiago de Arteixo, Santa María de Loureda, Santa Mariña de Lañas, San Xián de Barrañán, San Pedro de Armentón, Santo Estevo de Larín, Santaia de Chamín, Santo Tomé de Monteagudo e San Pedro de Sorrizo.

Xeograficamente limita ó N co Océano Atlántico e polo S cos Montes da Santa Leocadia, onde se encontran as maiores alturas do concello: Coto da Anta, 384 m, e Peña dos Bañadoiros, 379 m. Nas súas estribacións nacen os ríos Arteixo e Barrañan que, xunto ó Seixedo, marcan a orografía do concello cuns vales que o atravesan S-N, creando un relevo pouco uniforme.

III-LOCALIZACIÓN DOS GRAVADOS

Como xa dixemos na introdución, tomamos como base deste traballo un artigo publicado no xornal *La Voz de Galicia* o 15-09-1950 (fig. 1), que comeza: *Paseo fructífero el del domingo día 10. Entre Suevos y Arteixo hemos descubierto siete petroglifos (grabados en piedra) y dos mámoas (enterramientos dolménicos bajo túmulos)*. Monteagudo descubriu sete petroglifos e no artigo se describen tres acompañados dos seus debuxos.

³ <<http://cronicasdearteixo.blogspot.com/p/blog-page.html>, http://onosopatrimonio.blogspot.com/2011/07/petroglifos-de-galiza_10.html>

Mantivemos unha conversa co seu descubridor para intentar saber algo máis dos outros catro petróglifos. E proporcionounos os debuxos orixinais de dous gravados e, sobre os outros dous, que non teñen debuxo, comentounos que non tiñan moita importancia e non puido achegarnos máis datos que nos permitisen a súa localización.

A tarefa *a priori* non se amosaba sinxela polo tempo transcorrido e polo ámbito xeográfico, que foi e continúa a ser constantemente alterado pola man do home, ó igual que na maior parte da franxa costeira galega, e sobre todo a máis próxima ás grandes poboacións.

Grupo Adro Vello (San Martiño de Suevos): Aínda que no artigo tan só se nomea unha pedra con gravados, nos debuxos entregados por don Luís son dúas, que formarían parte dun val de pedras, ó igual que o petróglifo do Monte da Canle - Borroa. Na actualidade estamos case seguros de que ámbalas dúas pedras desapareceron trala construción da vía do porto exterior de Punta Langosteira. No artigo dise: *...la iglesia primitiva de Suevos (cercana a Aguadoce) de la cual sólo se conservan los topónimos Iglesia Vella y Adro Vello...* Na actualidade o lugar de Igrexa Vella e Adro Vello quedaron sepultados pola citada vía, que, segundo as informacións facilitadas polos veciños: «...en Igrexa Vella cando traballamos a terra aparecían anacos de tella... eran unhas fincas que estaban rodeadas por un muro de pedra». Sobre a Fonte de San Martiño, tamén sepultada pola estrada, dixéronnos: «...era unha fonte que

REPORTAJE DE La Voz de Galicia

Importantes descubrimientos arqueológicos en Arteixo

Petrolígrafo 1 y (en ángulo inferior derecho) 4.- Monte La Borroa.

Desde Francisco de Asís de Asís...
Los topónimos Suevos, Sobón...
Proximamente para hallar algún...
sobre todo por ser los más notables...
No foi posible en las proximidades...
Por esta razón, apuntada e...
Habría sido un santuario...
de la iglesia primitiva...
de la cual sólo se conservan los topónimos Iglesia Vella y Adro Vello...

Petrolígrafo 2.- Grabado en una de las "piedras" del "grupo castaño" en Punta La Torre, Arteixo.

Entre las ruinas de este templo...
de San Albino...
de San Albino...
de San Albino...
de San Albino...

Fig. 1.- MONTEAGUDO GARCÍA, Luís (1950) 15 septiembre: "Importantes descubrimientos arqueológicos en Arteixo". La Voz de Galicia.

Fig. 2 (a-b).- Debuxos orixinais de Monteagudo das dúas pedras de Adro Vello (Suevos, Arteixo).

non secaba nunca..., aínda que secan todas as fontes da zona, a de San Martiño non... deulles bastantes problemas para facer a estrada, porque se lles afundía o terreo. Ó final tiveron que entubala...». Os únicos lugares mencionados por don Luís que se salvaron de ser sepultados foron: Tras da Igrexa (máis ó N e próximo a Aguadoce), O Campanario (cara ó NO) e O Coro, que é a finca seguinte cara ó SSL das obras da estrada⁴. Se nos baseamos na toponimia, este era o lugar onde debeu asentarse a antiga igrexa, como opinaba don Luís: *...las colmataciones invernales irían enterrando esta capilla que debió ser substituída por la actual (en el mismo vallecito, pero más arriba)...*

1) Adro Vello 1.- O artigo continúa dicindo: *...A unos 80 m del sitio de Adro Vello encontramos en un muro la losa 1 con dos profundas cazoletas circuídas por sendos surcos conseguidos por frotación.* Na actualidade o topónimo de Adro Vello, que segundo tódalas indicacións só se

correspondería cunha finca, sitúase aproximadamente na mediana da estrada ó Porto Exterior co que, 80 m ó S, situaría a pedra á altura da pista de servizo da estrada, ou na finca de O Coro, onde non a atopamos, nin o dono do terreo ten constancia de tela visto. Segundo os debuxos, as medidas da pedra serían 1,10 m de longo x 0,50 de alto, e nela representaríanse dous círculos con cazoleta de 20 e 17 cm de diámetro respectivamente (fig. 2a). Aínda que no artigo non se di, o debuxo orixinal ten unha pequena anotación, *Fra histó*, polo que pensamos que don Luís Monteagudo pensaba que os gravados eran de *factura histórica*.

⁴ A toponimia da zona e a de todo o concello de Arteixo pódese consultar na páxina web do concello (http://www.arteiro.org/gl/noticia/proxecto_toponimia). É un magnífico traballo realizado polo Departamento de Turismo e Normalización Lingüística que, tal e como se indica na web, rematou a colleita do material para o Proxecto Toponimia de Galicia no ano 2002. Había logo que saber se durante as obras da estrada se tivo coñecemento dos gravados ou, cando menos, se se tiveron en consideración os topónimos. Para sabelo, consultamos as Memorias que se custodian no Servizo de Arqueoloxía da Xunta de Galicia. No *Estudio del Impacto sobre el Patrimonio Cultural de acceso al Puerto Exterior de A Coruña*, realizado no 2007, indícase que trala consulta da documentación, e enquisa etnográfica realizadas a veciños das distintas poboacións por onde discorría o trazado, *No obtuvimos información inédita significativa en cuanto a yacimientos arqueológicos u otros bienes culturales singulares durante esta fase de estudio previo... no realizando una prospección intensiva en ningún sector del territorio afectado al tratarse de un trabajo en fase de estudio, en donde no hay elegida una alternativa definitiva del trazado*, algo que tampouco aconteceu cando se repetiu o *Estudio del Impacto sobre el Patrimonio Cultural...*, xa co trazado definitivo en 2009, polo que non podemos saber con exactitude se os gravados en cuestión, están ou non debaixo da estrada. En pleno século XXI e coas ferramentas que temos ó noso alcance, quizás sexa máis sinxelo consultar coas asociacións culturais próximas, xa que moitas delas son perfectamente coñecedoras da súa zona e acumulan anos de experiencia e estudo do seu entorno máis inmediato.

Mapa 1.- Situación dos gravados da mina «La Rosa» (Santiago de Arteixo).

2) Adro Vello 2.- Temos constancia do polo debuxo entregado por don Luís. Nel hai unha anotación que di: *Suevos 80 m. al S. de Adro Vello (20 m al N. de piedra c. 2 cazoletas)* (fig. 2b). Ó situarse máis ó N, e se as nosas referencias sobre Adro Vello 1 son correctas, confirmaríanos que estes gravados si desapareceron coas obras. Segundo o debuxo trataríase dunha pedra de 1,20 m de longo e unha altura que oscilaría entre os 67 a 45 cm, nela representaríanse dúas cazoletas, unha delas enmarcada nun pequeno semirectángulo de 17 x 18 cm, posiblemente tamén de orixe histórica. A pedra, ó igual que a anterior, formaría parte dun valo de pedras, pero ignoramos se da mesma finca.

Grupo Mina La Rosa / Monte dos Allos (hoxe coñecido como Fontevella - Santiago de Arteixo). O relato do paseo continúa: *De Suevos, por Rañobre y Oseiro pasamos a Arteixo y seguimos por la carretera hasta el kilómetro 13 en cuyas inmediaciones se explotan aluviones y filones de estaño y wolfram (más propiamente casiterita). A unos 300 metros al Norte de la carretera se encuentra la caseta de la mina La Rosa de la que al NNW parte la gran trinchera de extracción de cuarzo hembra, pegmatita y granito fino feldespático. En el monte dos Allos (Arteixo) a unos 30 metros al N. de la caseta de la misma se encuentra el petroglifo 2 y a cuarenta metros al NW. de dicha caseta el 3 y otros de menor importancia borrosos. Ambos grupos están separados por la trinchera, sus relativamente pequeñas superficies rocosas están bastante cuarteadas, quebradas y orientadas hacia el sur. Aínda que tan só se nomean dous petroglifos, dise que hai outros de menor importancia e borrosos. Don Luís entregounos o debuxo dun terceiro e nós localizamos un cuarto que tan só ten cazoletas. Ademais o petroglifo dous do artigo no momento do descubrimento estaba formado como mínimo por dúas pedras, o que completarían xunto cos de Adro Vello os sete ós que se aluden no comezo do artigo (mapa 1).*

Foto 1.- Gravados localizados no N. do panel mina «La Rosa-1».

Antes de pasar á descrición dos gravados, convén facer unha serie de puntualizacións sobre a visión que tivo don Luís e a que nós podemos aportar hoxe en día. Se ben descoñecemos as circunstancias físicas nas que se encontraban os paneis en 1950, nesa época a aba S do monte dos Allos⁵ (Fontevella) era unha explotación mineira. O autor cita como referencia para poder situar os paneis con gravados a caseta da mina *La Rosa*, que estaba á beira dunha gran trincheira (na actualidade de 170 m N-S). Pero esta mina continuou a actividade extractiva como mínimo ata 1955. No mesmo monte,

200 metros arredor dos gravados, localizamos outras tres pequenas trincheiras de explotación e dúas minas de galería; todas elas contemporáneas e hoxe en día abandonadas. Ademais a trincheira da mina *La Rosa* está cortada pola parte superior por unha pista forestal e un recheo duns 3.000 m² e pola parte inferior, por una estrada, que é onde seguramente estaba a caseta mencionada. Segundo as fotos do PNOA de 2014, toda a área onde se encontran os gravados foi deforestada, roturada e incluso se arrincaron árbores, o que contribuíu a unha mellor localización das pedras, debido ó arrastre e falta de depósito, tanto da vexetación como da terra. Todo isto permitiunos 70 anos despois localizar uns paneis de maior tamaño dos que viu don Luís no seu día. A parte negativa é sen dúbida a erosión, fragmentación e destrución de parte das pedras e dos gravados.

3) Mina *La Rosa 1* (petroglifo nº 2 no artigo): Coordenadas UTM 538331 - 4794691, cota de altitude 107 m. No artigo non se describe ningún dos petroglifos deste grupo e tan só se di: *...El surco dibujado tiene 0,02 a 0,03 metros de profundidad y obtenido por fricción, probablemente previo picado con berilio o cuarcita; las cazoletas tienen 0,01 a 0,04 de profundidad...* e engádese un debuxo, do que se desprende que se trata dun petroglifo de tres círculos concéntricos e un cuarto incompleto, con cazoleta central e dous sucos de saída (foto 1). Este gravado está na zona máis ó N do panel. Na mesma zona tamén hai unha pequena combinación dun círculo simple de 8 cm de diámetro con cazoleta central, e tres cazoletas soltas. Cara ó SO, na actualidade a pedra prolóngase 5 m flanqueada ó O pola propia escombreira da trincheira, o que impide apreciar se verdadeiramente remata alí, aínda que nós cremos que si. Ten unha anchura de 1,5 a 2 m. Nesta prolongación podemos ollar multitude de gravados, que loxicamente don Luís tería visto se a pedra estivera descuberta, e que describiremos de N a S: dous pequenos círculos dun so aro con cazoleta central e oito cazoletas soltas, todas elas próximas ou arredor dunha gran combinación (65 x 70 cm) con cazoleta central e suco de saída de cinco círculos concéntricos, o quinto incompleto; outras catro cazoletas están atravesadas, dúas polo segundo aro e outras dúas polo terceiro (foto 2).

⁵ Na cartografía consultada non aparece nin o Monte dos Allos, nin a Mina *La Rosa*; a súa localización foi posible trala información facilitada por Manuel Luaces, ferrolán de nacemento e cambrés de adopción, grazas ás informacións recollidas entre os seus compañeiros de traballo, moitos deles naturais de Arteixo.

Máis ó S, unha gran diaclasa de cuarzo de 20 cm de ancho atravesa o panel (NO – SL) dividíndoo. Ó N da diaclasa (foto 3) ollamos trinta e tres cazoletas, tres delas unidas por un mesmo suco, outras tres cazoletas ovaladas de entre 10 e 15 cm de longo, nas que dúas delas amosan un aro case na totalidade do seu perímetro. Hai dúas combinacións circulares: a primeira de dous círculos concéntricos con cazoleta, sitúase dentro dunha pequena pía natural na parte máis inferior desta zona do panel; e a outra, na parte superior, formada por dous semicírculos con cazoleta central que está interrompida ó NO-SL por unha pequena veta, que tamén atravesa outra cazoleta situada máis ó NO desta combinación.

Ó S da diaclasa hai dúas cazoletas ovaladas unidas por un suco, unha delas ó igual que as anteriores, cun aro que a rodea case por completo. Máis abaixo hai outras dúas cazoletas ovaladas; unha combinación dun círculo con bacía central e unha cazoleta simple. Na parte inferior da pedra, dúas cazoletas simples, dous semicírculos con cazoleta central, dúas combinacións de dous círculos concéntricos (20 e 23 cm de diámetro) con cazoleta central e suco de saída, e outra combinación lixeiramente ovalada (30 x 40 cm) da que se aprecian un aro completo e outro incompleto, e que está rota e agretada polo centro, de N a S.

Separada a uns dous metros desta prolongación cara ó L, e tres metros ó S do gravado descuberto por Monteagudo, hai unha pedra fragmentada en dous anacos con claros

Foto 2.- Gran combinación de círculos concéntricos da mina «La Rosa-1».

Foto 3.- Gravados ó N. da diaclasa mina «La Rosa-1».

Foto 4.- Vista xeral do panel da mina «La Rosa-1».

signos de traballos de cantería, de 2,5 N-S x 1 m O-L, que é por onde está rota. Cremos que esta pedra formaría parte dun deses petroglifos de menor importancia dos que nos fala o artigo. Nela pódense ver na parte superior dous pequenos semicírculos con cazoleta central, ambos interrompidos por una veta. Nós, dadas as circunstancias actuais, optamos por incluíla no mesmo panel, o cal o converte sen dúbida no máis interesante dos localizados ata o de agora no concello de Arteixo (fig. 3, foto 4).

4) Mina *La Rosa 2* (petroglifo nº 3 do artigo). Coordenadas UTM 538236 - 4794694, cota de altitude 127 m. O panel, en conxunto, ten unhas dimensións de 4,60 N-S x 2,75 m L-O na parte máis ancha, e unha altura polo S e SL que pode chegar ós 50 cm, xa que o resto está practicamente a ras do chan. A descrición que podemos obter do debuxo publicado por Monteagudo e pola única foto que posuímos da época é que tan só estaba

Fig. 3.- Debuxo xeral do panel da mina «La Rosa-1».

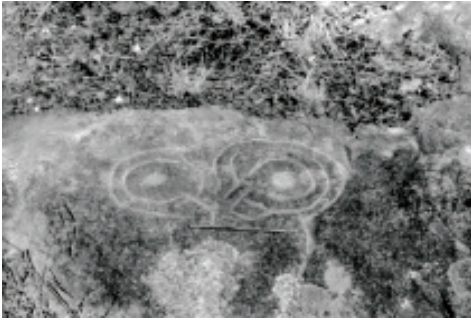

Foto 5.- Foto de Monteagudo (sept. 1957):
«Varita de 20 cm». Panel mina «La Rosa-2».

Foto 6.- Visión actual do panel
mina «La Rosa-2».

visible a parte inferior da pedra (foto 5). Nela ollamos dúas combinacións de círculos concéntricos entrelazadas: a primeira de 25 cm de diámetro, ten dous círculos concéntricos, con cazoleta central ovalada e suco de saída, e a segunda de 35 cm de diámetro, con cazoleta central e tres círculos concéntricos. Trala observación nocturna podemos dicir que estes aros únense pola parte NO da combinación co suco de saída da outra; así mesmo o terceiro aro non chega a cerrarse na parte SL e fai un suco duns 55 cm de lonxitude, que descende pola parte máis vertical da pedra. Máis ó L hai tres pequenas cazoletas, unha delas cun semicírculo, e hoxe en día pódense apreciar os restos doutra pequena combinación de dous semicírculos con probable cazoleta central (foto 6). Cara ó N, a ras de chan, na actualidade a pedra está descuberta case uns 3 m de longo x 1 m de ancho. Nela podemos apreciar un semicírculo con cazoleta central; unha combinación ovalada, 30 x 35 cm, probablemente de dous aros, moi esvaecidos e alterados polas vetas da pedra; outra combinación que é a máis clara de todas, de dous semicírculos interrompidos tamén por una veta, con cazoleta central. Na zona máis ó N do afloramento os restos de dúas combinacións de dous semicírculos con probable cazoleta central, que están moi fragmentadas e alteradas, tanto polas vetas e gretas da pedra, como pola alteración forestal. Isto pódese constatar tanto arredor deste panel como tódolos deste grupo, xa que as pedras que afloran teñen claras marcas da acción da maquinaria empregada na deforestación, limpeza e posterior reforestación do monte.

5) Mina *La Rosa 3*. Coordenadas UTM 538237-4794687, cota de altitude 125 m. O panel está situado 7 m ó S de Mina *La Rosa 2*, e ten unhas dimensións totais de 2,10 N-S x 1,10 L-O. Está dividido case ó medio de N a S por una veta de seixo. Estes gravados foron identificados grazas ó debuxo realizado por Monteagudo *in situ*; no artigo di: *a 30 m al W de la trinchera; a 40 m WNW de la caseta de la mina, surco de 0,03*. A parte debuxada por Monteagudo correspóndese ó L do panel (fig. 4); nel pódese apreciar unha combinación de dous círculos concéntricos de 19 cm de diámetro, con cazoleta central e suco de saída, e un pouco máis ó S outra cazoleta solta. Na parte O do panel, non debuxada, podemos ollar unha pequena combinación de dous circuliños con cazoleta central e os restos dun semicírculo con cazoleta central (foto 7).

6) Mina *La Rosa 4*. Coordenadas UTM 538260-4794696, cota de altitude 123 m. O panel está situado a 24 m ó L e NL respectivamente dos paneis de Mina *La Rosa 2* e 3. E polos poucos datos que nos puido aportar oralmente don Luís, é moi probable que se trate do

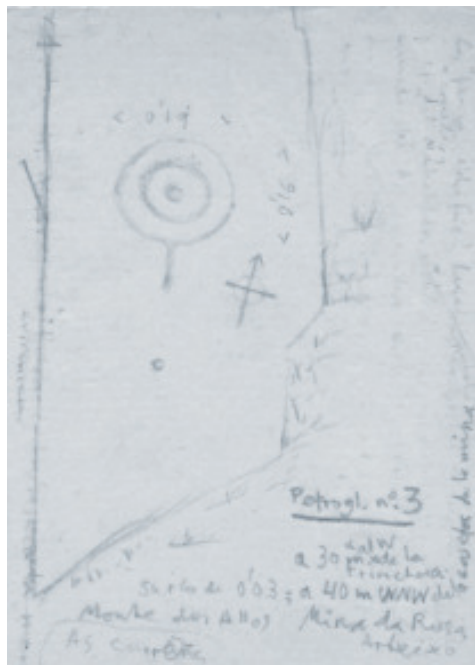

Fig. 4.- Debuxo orixinal de Luís Monteagudo (1950). Panel mina «La Rosa-3».

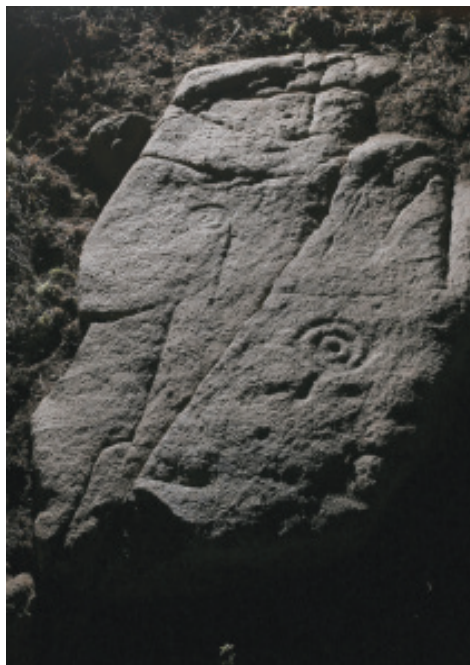

Foto 7.- Vista xeral do panel mina «La Rosa-3».

último dos paneis ós que alude o artigo, xa que dicía que recordaba unha pena que so tiña cazoletas. As dimensións totais son 5,75 N-S x 4,40 m L-O na parte superior e que remata en punta na parte inferior. Nela tan só apreciamos unha pequena combinación de 12 cm de diámetro na zona NO do afloramento, de dous circuliños concéntricos con cazoleta central, e espallados polo resto do panel os restos de dous semicírculos moi esvaecidos e dezaoito cazoletas de diferentes diámetros, unha delas cun semicírculo.

No artigo tamén se fala de dúas mámoas *A unos 150 m al Norte de la caseta, más arriba de los petroglifos hay una mámoa de 20 metros de diámetro por 2 de altura y otra de 15 por 1, y es probable que ocultas por el alto tojo haya más.* O certo é que a día de hoxe os toxos semellan ser os mesmos que viu don Luís. Con esta referencia puidemos constatar, que hai no medio dunha repoboación forestal unha mámoa, hoxe en día non inventariada, de 20 m de diámetro que non levanta máis de un metro. Mámoa de Barbeito (Coordenadas UTM 548217 – 4794905, cota de altitude 162 m). A outra mámoa non foi localizada.

O relato da excursión remata subindo á cima do Monte dos Allos, coñecido na actualidade como Monte Barbeito, onde nomea a gran maioría do patrimonio do concello *Desde la cumbre del monte dos Allos, a unos doscientos metros de altitud se divisa un extensísimo y paradisíaco panorama... los siguientes sitios de interés arqueológico, que muestran la gran importancia que tiene esta comarca, transición entre las Mariñas de los Freires y Bergantiños: Castro de Muros (SW, Insúa de Suevos), Suevos, Castro de Pastoriza, Oseiro con iglesia románica de la segunda mitad de siglo XII, amilladoiro de A Furoca, dos amilladoiros de O Moucho (Oseiro), Castro de Figueroa, Castro de*

Arteixo, dos mámoas en el mismo monte dos Allos, Castro de Feán, mámoa de Monte das Arcas, dos mámoas encima de Orro, igrexa de de Loureda con retablo de Ferreiro (siglo XVIII), tres casas rectangulares medievales (?) del monte das Insúas (SW. de Erbedíns, Loureda), Castro de Santa Leocadia, Marco d'Anta (menhir?; 500 metros SW. de Santa Leocadia), Castro de Pereira (Erboedo, Cerceda), Castro de Larín (Arteixo), Iglesia románica de Lañas, castro de Lañas, con escorias de fundición de estaño, Rorís (donde apareció un escondrijo de diez hachas de bronce de talón con dos asas de tipo nervado y poligonal, una de las cuales con mazarota de fundición, lo que prueba fué fundida en las proximidades), castro de Monteagudo, Pazo de Anzobre, playa de Valcovo con aluvión de titano y estaño, playa de Savón, Xermaña.

Por esta enumeración, apresurada e incompleta, se aprecia la enorme riqueza arqueológica y artística del Ayuntamiento de Arteixo...

Por outra parte, don Luís tamén nos entregou unha pequena ficha, das miles que figuran no seu arquivo, sobre unha excursión realizada o 8 de marzo de 1981 polas parroquias de Loureda, Arteixo e Pastoriza, onde tamén localizou a Mámoa da Fragavella⁶, inventariada en 2001 co número GA15005026.

7) O Lavadoiro/Monte Coteiro (Santa María de Loureda). Coordenadas UTM 543668 - 4790119, cota de altitude 125 m (mapa 2). A pedra ten unhas dimensións totais de 3 N-S x 4,60 m L-O, e unha altura que oscila desde 4 m polo N ata 2,10 e 1,20 m polo L e O respectivamente. Trátase duns gravados de orixe histórica, realizados sobre unha rocha singular, situada á marxe dereita dunha pista. A rocha, na súa zona central, ten unha gran pía natural de 80 cm de diámetro e unha profundidade que oscila entre 56 e 85 cm polo O e L respectivamente, co fondo plano, liso e pulido. Esta pía está aberta cunha saída de forma natural polo S, que é onde está a pista. Na parte superior, bordeando a pía, encóntranse gravadas dúas cruces de 22 x 14 e 18 x 14 cm, e catro cazoletas de entre 3 a 7 cm de diámetro (foto 8). A pesares da súa singularidade e de que os gravados semellan ser típicos de delimitación, non encontramos referencia algunha á pedra, nin no *Catastro del Marqués de la Ensenada*, nin nos lindes dos concellos de Arteixo con Culleredo dende 1928 ata a actualidade.

Mapa 2.- Situación dos gravados do Lavadoiro (Loureda, Arteixo).

Foto 8.- Panel do Lavadoiro (Loureda, Arteixo).

⁶ MONTEAGUDO GARCÍA, Luís (1991): «Necrópolis de mámoas de A Zapateira (A Coruña)», *Anuario Brigantino*, nº 14, páx.16.

Mapa 3.- Situación dos gravados de San Tirso de Oseiro (Arteixo) e Borroa (Pastoriza, Arteixo).

Foto 9.- Pedra exenta do Igrexario (San Tirso de Oseiro, Arteixo).

Fóra da información facilitada polo noso querido profesor, describimos outros gravados localizados no concello de Arteixo.

8) Igrexario de Oseiro (San Tirso de Oseiro). Coordenadas UTM541392-4796796, cota de altitude 63 m (mapa 3). Os gravados foron localizados polo fotógrafo José Manuel Salgado arredor do ano 2010. Trátase dunha pedra exenta encaixada nun muro de pedra de cachote que se atopa enfrente ó adro da igrexa de San Tirso de Oseiro (ó SL). Ten unhas dimensións de 37 cm de ancho x 33 de alto, e sitúase no muro a 1,80 m de altura. Dadas as condicións

de desgaste nas que se encontra a pedra é difícil definir os gravados. Grazas a fotografía nocturna podemos ollar os restos dunha combinación circular de dous aros incompletos, porque a pedra está rota, e no interior dos círculos podemos ollar polo menos sete cazoletas (foto 9).

9) Monte da Canle (Borroa - Santa María de Pastoriza). Trátase dunha rocha exenta que formaba parte dun valo de pedra situado xunto a un camiño (mapa 3). Foi localizada durante a prospección do gasoduto da Coruña no 1999 e permaneceu *in situ* ata a realización das obras da estrada do Porto

Exterior de Punta Langosteira en 2010, cando foi trasladada e depositada no Museo Arqueolóxico e Histórico de San Antón (A Coruña). Ten unhas dimensións de 75 de longo x 49 de alto x 10 cm de grosor; nela represéntase unha pequena combinación de dous círculos concéntricos de 19 cm de diámetro cun suco de saída (foto 10).

10) A Barcia (Freán – Santo Estevo de Morás). Coordenadas UTM 544116 – 4793198, cota de altitude 124 m (mapa 4). O afloramento atópase a carón dunha pista forestal. Foi localizado durante a prospección da Prolongación de Acceso ó Porto Exterior da Coruña, en 2014. Ten unhas dimensións de 11,50 m N-S x 6 L-O e 1,5 de alto. Nel, aparte de varias pías e piletas naturais, podemos ollar, na parte superior, quince cazoletas de entre 7,5 a 3 cm de diámetro, dúas delas unidas por un suco (foto 11).

Foto 10.- Pedra exenta localizada no Monte da Canle, Borroa (Pastoriza, Arteixo), depositada na actualidade no Museo Arqueolóxico da Coruña, Castelo de San Antón.

Mapa 4.- Situación do gravado de Freán (Santo Estevo de Morás, Arteixo).

IV-CONCLUSIÓN

O redescubrimento dun grupo de petroglifos do denominado Grupo Atlántico xunto coa localización e documentación doutros gravados de orixe histórica no concello de Arteixo veñen a seguir completando un *Corpus* de gravados rupestres no N da provincia da Coruña e, así mesmo, a completar un baleiro xeográfico que ata o de agora existía entre os concellos de Coirós e Oza-Cesuras ó L e ata Malpica e Corme ó O.

O artigo periodístico de don Luís Monteagudo de 1950 era e segue a ser na actualidade un *Importante descubrimento arqueolóxico...* No artigo dise: *Son importantísimos los petroglifos del monte dos Allos por su indudable relación con la explotación del estaño (como los de Pontevedra) y sobre todo por ser los más norteños de los hasta ahora estudiados en Galicia del grupo gallego (combinaciones circulares, principalmente círculos concéntricos), por tanto los más próximos a Irlanda, Inglaterra y Suecia. Hasta ahora los más septentrionales eran los que hemos estudiado con R. Sobrino, en Ames [foto 12], y los que éste descubrió recientemente en el monte Pedroso, al N de Santiago.*

Tanto os de Ames como os de Pedroso (Santiago de Compostela) son coñecidos e foron inventariados, pero os de Arteixo non.

Se retrocedemos sete décadas no tempo, vemos que no momento en que foi publicado o artigo, na cidade da Coruña debíase respirar un aire de cultura arqueolóxica, do que sen dúbida Monteagudo era un dos seus artífices. Xa dende a década dos anos vinte existía na Coruña a *Asociación de Amantes del Campo*, que realizaba asiduamente excursións culturais e arqueolóxicas, maioritariamente no ámbito xeográfico das Mariñas. Monteagudo participaba nelas sendo aínda un neno que acompañaba ó seu pai. Nunha destas excursións, arredor do 1943-1944, atopou no lugar de Rocheira (Loureda – Arteixo) un machado clactoniense, que foi publicado no 1947⁷. Ese mesmo ano pronunciou unha

Foto 11.- Cazoletas de Freán (Santo Estevo de Morás, Arteixo).

Foto 12.- Don Luís Monteagudo, con 28 anos, na Peneda Negra (Ames, 1948).

conferencia no Liceo Monelos, titulada, *Como se vivía en La Coruña hace 2000 años* e comezaron as escavacións do Castro de Elviña (A Coruña), con Monteagudo como director. Nesa época escribíense diversos artigos xornalísticos que ían anunciando os descubrimentos que se fixeron segundo avanzaban as escavacións. No 1948 continuábase coa escavación de Elviña e dábanse charlas no propio castro. Monteagudo foi un precursor da divulgación científica sobre o terreo. En 1950 pronuncia no *Centro Deportivo Santa Lucía de La Coruña* unha conferencia titulada, *El legado de la Prehistoria*. Tamén neste ano publica un artigo sobre un *Sepulcro Paleocristiano de Coiro* no veciño concello da Laracha⁸. No 1951 dá unha conferencia sobre *El vino en la Mitología, en la Historia y el Folklore* na *Asociación Cultural Iberoamericana*⁹. Resulta evidente o seu interese pola arqueoloxía e a cultura da zona. Sen embargo, o artigo xornalístico, por razóns que

ignoramos, caeu no esquecemento. En certo modo recórdanos ós comezos da nosa Asociación, xa que cando publicamos en 1996 a localización dun petroglifo no Monte de Chamorro (Ferrol), a pesar de ser unha importante constatación da existencia do gravado máis ó N de Galicia, foi clasificado como unha excepción, unha rareza. De tódolos xeitos nós eramos un grupo de afeccionados e Monteagudo, xa en 1950, era un reputado arqueólogo.

Dedicamos este artigo, *in memoriam*, ó excepcional don Luís Monteagudo García. O noso recoñecemento ó seu inxente labor profesional que pode semellar nalgún aspecto esquecida, pero que sempre podemos recuperar. Rematamos coas mesmas palabras coas que don Luís rematou o artigo e que non deixan de ter vixencia hoxe en día: *Nada decimos a los que piensan «Dentro de cien años todos calvos», o «apres moi le déluge». Pero a los de sensibilidad, perspectiva histórica y valor no embotados les señalamos que existe una responsabilidad ante la Historia.*

As fotografías deste traballo son propiedade da Fundación L. Monteagudo e as nocturnas foron realizadas por José Manuel Salgado.

⁷ Monteagudo García, L., 1947 «Probable hacha clactoniense de Arteijo (Coruña)», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, fascículo VII, pp. 331-339.

⁸ Monteagudo García, L., 1950 «Sepulcro Paleocristiano de Coiro (A Coruña)», *Archivo Español de Arqueología*, tomo XXIII, pp. 213-224.

⁹ Estes datos fóronnos facilitados pola Fundación L. Monteagudo que está a realizar un baleirado do extensísimo gabinete científico que nos legou o noso querido profesor.